

मुनामदन खण्डकाव्यको समाज भाषिक अध्ययन

दावा शेरपा

sherpadaawa2023@gmail.com

सहप्राध्यापक, महेन्द्ररत्न क्याम्पस, त्रि.वि. ताहाचल

शब्दकुञ्जी

निर्धारणवाद
सापेक्षवाद
समाजपरक
त्रिकोणात्मक

लेखसार

समाज भाषिक अध्ययन विशेषतः समाजशास्त्र, मानवशास्त्र र मानवीय समाजका सम्पूर्ण पक्षको सांस्कृतिक प्रतिमान, सम्भावना र सन्दर्भसहित भाषामाथिको अध्ययन हुन्छ। खण्डकाव्यका पत्राहरूको प्रयुक्त भाषाका आधारमा समाज र भाषा तथा भाषा र संस्कृतिको अध्ययन गरिएको छ। तसर्थ: मुना, मदन, नैनी फुपु, आमा, भोटे र गुन्डाद्वारा प्रयुक्त भाषिक सञ्चारमा भाषाको समाजपरक र समाजको भाषापरक अध्ययन गरिएको छ। समाज भाषिक सिद्धान्तअनुसार मानिसको सोच्ने प्रक्रिया भाषाले निर्धारण गर्दछ, जसलाई भाषिक सापेक्षतावाद भनिन्छ। यहीँ सिद्धान्त नै 'मुनामदन'को साहित्य, साहित्यकार र समाजशास्त्रीय भाषिक अध्ययनका आधार हुन्। यसमा प्रकृतिक, ईश्वर र मानवताको त्रिकोणात्मक अन्तर सम्बन्ध रहेको छ। पहाड, हिमाल, खोलानाला, वन जङ्गल हिमाल जङ्गली जनावर प्रकृतिक हुन् भने ल्हासाका ठुलाठुला बुद्धका सुनौला मूर्ति र गुम्बाहरू तथा नेपालका पशुपति र गुह्येश्वरी मन्दिरहरू ईश्वरका प्रतीक हुन्। गुम्बाका वरिपरि ऊँ मणिपदमे! भन्दै माला जपे परिक्रम गर्ने बौद्ध भिक्षुहरू र दखमा ईश्वरका प्रार्थना गर्नु समाजका धार्मिक तथा सांस्कृतिक पक्षहरू हुन्। भोटेद्वारा मदनको स्याहार गरी निको पार्नु मानव समाजका आदर्शका उत्कृष्ट रूप हुन्। यी नेपाल र ल्हासा बिच रहेका ऐतिहासिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक र मानवीय सम्बन्धका प्रतिमान हुन्। खण्डकाव्यमा मदन ल्हासा गई धन कमाएर घर फर्किदा मुना ओइलिएर भुइँमा ढरिसक्नु, मदनले अर्को जुनीमा फेरि स्वर्गमा भेट्ने बाँचा गर्नु भाषामाथिको समाजको प्रभाव हो। मदनको अनुहार हेर्न व्यग्रताले बसेकी बुढी आमाको परमधाम हुनु तथा अन्त्यमा मदनको समेत देहावसानले समाजमा एउटा सुन्दर परिवारको वियोगान्त अन्त्य भएको छ। देवकोटाको मानवीय स्वतन्त्रता, समानता र भातृत्वको बोधलाई आत्मसात् गर्दै विवेच्य कृतिमा प्रयुक्त भाषाका आधारमा समाज र भाषा तथा भाषा र संस्कृतिको अध्ययन गरिएको छ।

परिचय

समाज र भाषाका कारण प्रत्येक मानिसले संसारलाई हेर्ने आफ्नो धारण र दृष्टिमा भिन्नता हुन्छ। मानिसले समाज, सांस्कृतिक तथा भाषिक संरचनाका आधारमा संसारलाई हेर्ने र बुझ्ने गर्दछ। यसैले संसारमा जन्म लिएका कुनै पनि मानिसले संसारप्रतिको ज्ञानलाई भाषाद्वारा नै निर्धारण गरेको हुन्छ, (लयोन्स, सन् १९८१, पृ. ४०५)। यसको तात्पर्य हामी हाम्रो वरिपरिको संसारलाई भाषाका माध्यमबाटै चिन्दछौं। यसलाई एडवर्ड सपिर (सन् १८८४-१९३९) ले भाषिक निर्धारणवाद भनेका छन्। भाषाले हाम्रो सोच्ने प्रक्रियाको निर्धारण गर्छ, भन्ने मान्यतालाई भाषिक सापेक्षतावाद भनिन्छ। एउटै भाषिक वाक्प्रतीक भएका किसान, व्यापारी, शिक्षित, अशिक्षित व्यक्ति, महिला र पुरुषको भाषिक अभिव्यक्तिमा भिन्नता हुनु यसैको प्रभाव हो (वार्डहाउ, सन् २००६, पृ. १०)। यही सिद्धान्तका आधारमा मुनामदनमा प्रयुक्त पात्रहरूका भाषिक पक्षको अध्ययन गरिएको छ (श्रीवास्तव, सन् २००४, पृ. १४९)। यसले भाषा र समाजका सम्बन्धमा खोज गर्ने र विशेष गरी सामाजिक मनोविज्ञान, मानवशास्त्र, मानवीय भूगोल, समाजशास्त्र र सामाजिक विज्ञानसँगको सम्बन्धको अध्ययन गर्दछ (बन्धु, २०७३, पृ. २४५)। यही सिद्धान्तलाई अध्ययनको सैद्धान्तिक आधार बनाइएको छ। यसलाई भाषाशास्त्रीहरू भाषाको समाजपरक र समाजशास्त्रीहरू समाजको भाषापरक अध्ययन भन्दछन् (अधिकारी, २०५६, पृ. १)। समाजभाषाविज्ञानमा भाषिक अध्ययनको सम्बन्ध समाजसँग हुन्छ भने मानव भाषाविज्ञान र भाषाको अध्ययन संस्कृतिसँग हुन्छ (हडसन, सन् १९८०, पृ. १)। समाजमा व्यक्त गरिने मानवीय भावना र चिन्तन व्यक्तिको भाषा र उसको सामाजिक परिवेशले नियन्त्रण गर्दछ भने अर्कोतिर भाषा स्वयम् आफै समाजको संरचनाबाट प्रभावित भइरहेको हुन्छ (शर्मा र शर्मा, सन् २०१३, पृ. ३५०)। समाज र भाषा, भाषा र संस्कृति विचको

व्यावहारिक सम्बन्धको सैद्धान्तिक जानकारी दिने उद्देश्यले मुनामदनमा प्रयुक्त समाज भाषिक अध्ययन गर्नु नै यस लेखको प्राज्ञिक विषय रहेको छ।

स्वच्छन्दवादी महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा (वि.सं. १९६६-२०१६) ले नेपाली साहित्यका अनेक विधा कथा, निबन्ध, कवितामा लघु रूपमा (फुटकर कविता), उपन्यास, नाटक, मञ्चोला रूपका (खण्डकाव्य) र बृहत् रूपका (महाकाव्य) समेत लेखेका हुनाले उनलाई महाकवि भनिन्छ (त्रिपाठी र अन्य, २०५४, पृ. १८२)। मुनामदन (१९९२) देवकोटाको प्रथम स्वच्छन्दतावादी खण्डकाव्य हो। यो लोकलयको प्रथम उत्कृष्ट गीतिकाव्य हो। मुनामदन नेपाली जातीयता, राष्ट्रियता, सांस्कृतिकता, प्राकृत मानवीयता एवम् नेपाली जीवन र पारिवारिक समस्या र मिलन-विछोडको तथा आध्यात्मिक र भौतिक जीवनदर्शनका ऊहापोहलाई सरल, सहज र सरस रूपमा प्रस्तुत गर्ने विशिष्ट गीतिकाव्य हो (नेपाल, २०६६, पृ. १४)। यस खण्डकाव्यमा चित्रित-उपस्थित पात्रहरूले नेपाली समाजको यथार्थ चित्र र ढङ्गढाँचालाई तीब्र रूपमा उतार्न मुना, मदन, आमा, नैनी, साथीभाइ, गुण्डो, भोटेदाइ (च्याङ्बा), लावा, फुचा, दिदी, कवि, छिमेकी चाहे अनुकूल र प्रतिकूलका सम्पूर्णता ती हाम्रै मनका द्वन्द्व हुन्। यिनै पात्रहरूले प्रयुक्त गरेका भाषिक वार्तालापमा पाइने समाज र भाषा तथा भाषा र संस्कृतिक पक्षको अध्ययनमा उठेका समस्या नै यसको समाज भाषिक अध्ययनका समस्या हुन्। यसमा देवकोटाले तत्कालीन नेपाली समाजका युवा युवतीले भोग्नु परेको कठिन जीवन सङ्घर्षको चित्रणलाई जीवन्त भाषामा वस्तुपरक रूपले प्रस्तुत गरेका छन्। यसमा सुन र धन सम्पत्ति कमाउने आशामा एउटा सानो सुन्दर परिवारको वियोगान्त र दुःखान्त अन्त्य भएको छ। 'मुनामदन' देवकोटाको सर्वश्रेष्ठ कृति हुन् (भट्टराई, २०५९, पृ. १४७)। त्यसैले उनले स्वर्गवास हुनभन्दा केही दिनअघि 'शान्तभवन'

अस्पतालमा “मुनामदनबाहेक मेरा अरू सबै कृति जलाइदिए पनि हुन्छ भनेका थिए रे” (बन्धु, २०५९, पृ. १४४)। उनले मुनामदनको माध्यमबाट तत्कालीन समाजमा सुधार ल्याउन जातीय समन्वय, जातीय सद्भाव तथा मानवतावादी उच्च बौद्धिक सोच राख्दै सुधारवादी आवाज उठाएका छन्। यसै विषयलाई आधार मानी खण्डकाव्यमा प्रयुक्त भाषिक प्रभाव पक्षको अध्ययनलाई समाज भाषिक अध्ययनको प्राज्ञिक विषय बनाइएको छ।

समस्याकथन

प्रस्तुत मुनामदन खण्डकाव्यको समाज भाषिक अनुसन्धानात्मक लेखको समस्यासँग सम्बन्धित रहेको छ। खण्डकाव्यमा प्रयुक्त भएका ज्याउरे लोकलयको नेपाली ठेट गाउँले भाषामा केकस्ता खालका समाज भाषिक वाक्य सङ्गतिको प्रयोग भएको छ भन्ने प्रश्नको समस्यासँग सम्बन्धित अध्ययन नै यसको प्राज्ञिक समस्या हो। प्रस्तुत अध्ययनमा मुना, मदन, नैनी फूपु, आमा, भोटे र गुन्डाले खण्डकाव्यमा व्यक्त गरेका भाषा, समाज र सांस्कृतिक व्यवहारसँग सम्बद्ध समाज भाषिक सञ्चारको यथार्थ वस्तुगत अध्ययनसँगको खोज नै यस शोध लेखको प्राज्ञिक समस्याकथन रहेको छ।

उद्देश्य

प्रस्तुत समाज भाषिक अध्ययनको अनुसन्धानात्मक लेखका समस्यासँग सम्बन्धित मुनामदनमा प्रयुक्त ज्याउरे लोकलय र तत्कालीन नेपाली समाजको गाउँले परिवेशमा ख्याती कमाएको ठेट नेपाली भाषाको समाज भाषिक अध्ययनमा उठेका समस्याको समाधानमा केन्द्रित गर्नु नै प्रस्तुत शोधको प्राज्ञिक उद्देश्य रहेको छ। उक्त शोध अध्ययनमा मुना, मदन, नैनी फुपु, आमा, भोटे र गुन्डाले खण्डकाव्यमा प्रयोग गरेका भाषा, समाज र सांस्कृतिक व्यवहारसँग सम्बद्ध समाज भाषिक अवस्थाको वस्तुगत यथार्थको समस्यामा उठेका प्रश्नहरूको समाधानमा केन्द्रित गर्नु नै प्रस्तुत अध्ययनको प्राज्ञिक उद्देश्य रहेको छ।

अध्ययनको औचित्य

मुनामदन खण्डकाव्यमा प्रयुक्त भाषाका आधारमा समाज र भाषा तथा भाषा र संस्कृतिक पक्षको आफ्नै ढाँचा बनाई कृतिको विश्लेषण गरिएको छ। प्रस्तुत कृतिमा तत्कालीन नेपाली गाउँले समाजमा प्रचलित ठेट नेपाली ज्याउरे लोकलयमा प्रयुक्त भाषिक पक्षको समाज भाषिक अध्ययन गरिएको छ। खण्डकाव्यको समाज भाषिक अध्ययनलाई आफ्नै मौलिक ढङ्गबाट विश्लेषण गर्ने कार्य गरिएको छ। यसैले मुनामदनको समाज भाषिक अध्ययनको कृति विश्लेषण एक महत्त्वपूर्ण अध्ययन बनेको छ। तसर्थ: खण्डकाव्यको समाज भाषिक अध्ययनमा चयन गरिएका समाज र भाषा तथा भाषा र संस्कृतिबाट प्राप्त हुने ज्ञान तथा भाषिक सिप सम्बद्ध विषयमा जिज्ञासा राख्ने अध्येता तथा शोधार्थी र अध्यापनमा संलग्न शिक्षक तथा विद्यार्थीहरूका निम्ति समेत यो अध्ययन उपयोगी तथा औचित्यपूर्ण रहेको छ।

सामग्री सङ्कलन विधि

प्रस्तुत लेखसँग सम्बद्ध मुख्य सामग्री लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाद्वारा लिखित *मुनामदन* खण्डकाव्य (२०७४) रहेको छ। उक्त कृतिको सूक्ष्म र गहन अध्ययन गरी खण्डकाव्यका पात्रहरूले प्रयुक्त गरेका भाषिक पक्षको ज्याउरे लोकलयका ठेट गाउँले भाषिक वार्तालापलाई प्राकृति र वास्तविक रूपको प्राथमिक स्रोतको सामग्रीका रूपमा सङ्कलन गरिएको छ। खण्डकाव्यमा मुना, मदन, नैनी फूपु, आमा, गुन्डा र बुढो भोटेद्वारा प्रयुक्त भाषिक पक्षको प्राकृतिक तथा व्यावहारिक वार्तालापको सन्दर्भमा प्रयुक्त भाषिक सामग्री सङ्कलनमा उद्देश्यमूलक गुणात्मक विधिको उपयोग गरिएको छ (न्युनान, सन् २०१०, पृ. १)। प्रस्तुत लेखका प्राथमिक स्रोतका तथ्याङ्कको व्याख्या विश्लेषण गर्न द्वितीय स्रोतका सामग्रीका रूपमा नेपाली भाषा र साहित्य तथा भाषाविज्ञान र समाज भाषाविज्ञानसँग सम्बद्ध भएका अनुसन्धान समेत अध्ययन गरी तथ्याङ्कको व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ।

अध्ययनको सैद्धान्तिक आधार

समाजभाषाविज्ञान भाषावैज्ञानिक अध्ययनको क्षेत्रमा पर्दछ। यसले भाषा र समाज बिच पाइने हरेक प्रकारका सम्बन्धको अध्ययन विश्लेषण गर्ने काम गर्दछ। यसमा भाषाको संरचना र प्रयोग पक्षका सबै सन्दर्भका अध्ययनको सम्बन्ध सामाजिक र सांस्कृतिक प्रकार्यका साथ हुन्छ। तसर्थ मुनामदनको समाज भाषिक अध्ययनमा गिगलिओली, (सन् १९७२), हडसन (सन् १९८०), हाइम्स (सन् १९७४) र ट्रडगिल, (सन् १९७४) का सिद्धान्तलाई सैद्धान्तिक आधार बनाई खण्डकाव्यको समाज भाषिक अध्ययन गरिएको छ। समाज भाषिक अध्ययनमा समाजका कुनै वा सम्पूर्ण पक्षको सांस्कृतिक प्रतिमान, सम्भावना र सन्दर्भसहितको भाषामाथिको प्रभावको अध्ययन हुन्छ (बन्धु, २०७३, पृ. २४५)। यसमा युले (सन् २००६) ले भाषा र समाज बिचका विविध पक्षको सन्दर्भ एवम् सम्बन्धको बारेमा अध्ययन हुने कुरा बताएको छन्। यसमा समाजको प्रभाव भाषामा कसरी पर्छ भन्ने अध्ययन हुन्छ। सामाजिक सन्दर्भहरूमा भाषिक अर्थको अध्ययन गर्ने कार्यमा प्रयोगार्थविज्ञानसँग गहिरो सम्बन्ध हुन्छ (बन्धु, २०७३, पृ. २४५)। यसै गर्दा समाज भाषिक अध्ययनमा समाज र भाषा, भाषा र संस्कृति, भाषिक समुदाय, भाषा र भाषिका, भाषिक भेद, स्थानीय, क्षेत्रीय, वर्गीय, जातीय, पेसागत आदि

समाजमा बोलिने भाषारूका बिचको सम्बन्धको अध्ययन हुन्छ (अधिकारी, २०५६, पृ. ३)। यही सिद्धान्तलाई सैद्धान्तिक आधार बनाई खण्डकाव्यमा प्रयुक्त पात्रहरूका भाषिक, सामाजिक, सांस्कृतिक पृष्ठभूमि र भौगोलिक विविधताका आधारमा खण्डकाव्यका समाज भाषिक अध्ययन गरिएको छ।

मुनामदनमा प्रयुक्त समाज र भाषा

देवकोटाद्वारा रचित मुनामदन खण्डकाव्य ज्याउरे लोकलयको छन्दमा विशेषतः ग्रामीण परिवेशका नेपाली समाजसँग सम्बद्ध लोकलयको मझौला ज्याउरे १६ अक्षरको पाउले बनेको देखिन्छ साथै प्रत्येक पाँचौ, दसौं र सोह्रौं अक्षरमा विश्राम श्रृङ्खलामा रचना गरिएको छ (भण्डारी र पौडेल, २०६१, पृ. १०७)। यो नेपाली ग्रामीण परिवेशमा गाइने लोकगीतको जातीय छन्दमा रचना गरिएको छ। यस संसारका दुनियाँ, जगत् तथा जनजीवन र समाजको अध्ययन गर्नका लागि भाषिक शब्दावलीलाई स्रोतका रूपमा व्यवहार गरिन्छ भने भाषाको माध्यमबाट समाजको संरचना व्याख्या गर्ने गरिन्छ (शर्मा र शर्मा सन् २०१३, पृ. ३५०)। साहित्य र साहित्यकार समाजशास्त्रीय अध्ययनको विषय भएकाले साहित्यका माध्यमबाट समाजको अध्ययन गरिन्छ (अर्याल २०५७, पृ. १६९)। यसै विषयका आधारमा मुनामदनमा प्रयुक्त भाषाको माध्यमद्वारा समाजको अध्ययन गरिएको छ। जस्तै :

समाज/संस्कृति	भाषिक/सांस्कृतिक	भाषिक/सांस्कृतिकभेद
मदन, मुना, आमा, नैनी, गुन्डा र बुढो भोट	मुनामदनका पात्रहरू	भाषिक सञ्चार गर्ने
नेपाली भाषिक समाजमा प्रयुक्त लैङ्गिक भेद	हे मेरी मुना, हे मेरी आमा, अकेली।	भाषिक/सांस्कृतिक
गुम्बा, शोर्पा समुदाय	बुद्धको धाम, बादलको देशमा टाकुरे गाउँ।	सांस्कृतिक
दोचा, भुत्ले टोपी	शोर्पा र भोटे जातिका जुत्ता र टोपी।	सांस्कृतिक
नेपाली र ल्हासाका व्यापारी समूह	नेपाली साह्र, भोटेको त्यो दल।	सामाजिक
हिन्दू समाज र संस्कारका अशुभ सङ्केत	सपनामा भैसीले लगायो।	सांस्कृतिक

प्रस्तुत खण्डकाव्यका अनुसार मदन आफ्नो घरको ऋण तिर्न, घरको बलियो जग बसाल्न र मुनाको हातमा सुनका बाला लगाइदिने तथा आमाको पाटी र धारा बनाउने धार्मिक इच्छा पूरा गर्नका लागि व्यापारी गर्न ल्हासा गएका हुन् । 'ल्हासामा सुन छ कान मेरो बुच्चै' भन्ने उखानलाई सम्झी हिमालको दुर्गम बाटो मदनलाई केही जस्तो लाग्दैन । मुनाका अनुनयविनय, साठी वर्षकी बूढी आमाको माया केहीले पनि उसलाई रोक्न सक्दैन । चालिस दिनका लागि हिँडेका मदन छ, सात महिनासम्म घर नफर्कदाँ मुनाको हृदयमा वेदना बढेर आउँदा मदनलाई यसरी सम्झेकी छे : "पैसामा भूली बिसेको हो कि ? कसैले भुलायो । प्राणको मन छकाईकन अरूले डुलायो" (पृ. २६) । यसमा नेपाली पुरुष समाजको मनोविज्ञान र प्रवृत्तिका कारण मुनाले मदनप्रति शङ्का उपशङ्का गर्दै पीडा व्यक्त गरेकी छे । मुनाले मदनप्रति व्यक्त गरेकी शङ्का स्वाभाविकै छ । चालिस दिनका लागि ल्हासा हिँडेको मदन छ, सात महिनासम्म घर फर्केको छैन । मदनले ल्हासाका रमछम र राम्री भोटेनी ठिठी देखेपछि घरकी श्रीमती बिसेकी भनी मुनाले शङ्का गरेकी छे । केही नेपाली व्यापारी पुरुषहरू धेरै पहिलेदेखि उत्तैका ठिठीसँग विवाह र घरजम गरी बस्ने गरेकाले पनि मुनाको मदनप्रतिको शङ्का स्वाभाविक छ । ल्हासामा नेपाली साहुको सिको गर्दै मदनले कस्तुरीको बिना, शिलाजितको व्यापार गरे भने अर्कोतिर एक धनी लामाको दमको व्यथा निको पारी तिन महिनामै चिताएभन्दा धेरै सुन कमाए पनि सात महिनापछि मात्र सुन र कस्तुरीको बिना बोकी ईश्वरको प्रार्थना गरी उनी नेपाल फर्किए । सुन र धन नेपाली समाज र संस्कृतिका वैभवका प्रतीक हुन् । यसो भए तापनि मुनामा धनप्रति कुनै लोभलालच नभएको कुरा यसरी व्यक्त गरेकी छिन् : "पैसाको यस्तो भुमरीभित्र किन हो पसेको ? मनको धन छोडेर किन ल्हासामा बसेको" (पृ. २६) । मदन धन कमाएर ल्हासाबाट घर फर्कदा बाटामा बिरामी पर्छ । "सपना मैले के देखेँ आज ?

भैसीले लगायो, यो मुटु काँछ त्यो भैसी सम्झी, हिलामा पछ्यायो बज्यै ! भैसीले लगायो" (पृ. १७) । सपनामा भैसीले लगाएको देख्नु सुकेको रुखमा बसेर काग कराउनु र सपनामा रुखको हाँगा भाँचेको देख्नु नेपाली समाज र संस्कृतिका अशुभ सङ्केत हुन् । जसले गर्दा मुनाको मनमा डर, त्रास, अनेक आशङ्का उत्पन्न भई अनिष्ट हुन्छ भन्ने डरले बिरामी परेकी छे । बूढी आमालाई स्याहार गर्ने मुना बिरामी भएपछि सासु र बुहारी दुवैको नाजुक अवस्थाले निम्न वर्गीय समाजको प्रतिनिधित्व गरेको छ भने उता मदन सुनका दुई थैला लिएर घर फर्कदा बाटोमा हैजाले थला परेको छ । स्वार्थी समाजका व्यापारी साथीहरूले बिरामी मदनलाई बाटोमै छोडेका छन् । बिरामी मदन एकलै बनमा रुदै बस्दा एउटा बुढो भोटेले भेटेछ । "को रुन्छ भनी भोटेले हेर्छ देखेछ बिरामी, मायाले भन्छ साथी र भाइ रहेछ हरामी" (पृ. २०) । अनि अज्ञात बुढा भोटेले मदनलाई काँधमा बोकी आफ्नो गोठमा ल्याएर चोरीको दुध, खाना र औषधि खाएर एक महिनासम्म स्याहार गरी निको पर्दछ । मदनले छुट्ने बेलामा खुला हृदयले एक थैला सुन दिन्छ तर धनको कुनै लोभ नभएका भोटेले त्यो सुन लिँदैन । अनि भन्न "च्याङ्बा नाउँ सम्झेर जाऊ घरमा सुनाऊ, बुढीको आसिक यी कंटाकेटीहरूमा पठाऊ" (पृ.३०) । यहाँ च्याङ्बाले हिन्दू र बौद्ध धार्मिक समाजमा रहेको मानवीय प्रेम र सहयोगलाई धनसँग साट्नु हुँदैन भन्ने उच्च मानवताको सन्देश दिएको छ ।

यता मदन घर आई नपुग्दै गुन्डाले मदनको पिरमा परेकी मुनालाई नैनी मार्फत मदन मरेको चिठी पठाउने हर्कत गरेको छ । गुन्डा र नैनी नेपाली समाज र सहरीक्षेत्रका विकृत मनोविज्ञान भएका प्रतिनिधि कुपात्रहरू हुन् । गुन्डा र नैनीको असफल कुकर्मबाट मुनाले आफ्नो सतीत्व जोगाए पनि मदनसँग भेट हुन सक्दैन । मदन घर फर्कदा मुना ओइलिएर ऋरिसकेकी हुन्छे भने एक मुठी सास

लिएर मदनको अनुहार हेर्न पर्खेकी बूढी आमा पनि एकै छिनमा परमधाम हुन्छे । मुनाको मृत्यु भएको थाहा पाएपछि मुटुमा मुनाको प्रेम र अनुरोध सम्झी फेरि अर्को जुनीमा स्वर्गमा भेट्ने बाँचा गर्नु मदनमा परेको धार्मिक तथा सांस्कृतिक प्रभावको प्रतिमान हो । यसका साथै अन्त्यमा मनोरोगी मदनको समेत मृत्यु भएको छ ।

खण्डकाव्यमा मुनाले विभिन्न विम्बात्मक प्रतीकको प्रयोग गर्दै आफ्नो श्रीमानलाई ल्हासा नजानका निमित्त धेरै अनुनय विनयका साथ आँसु फारेकी छे तर कठोर पुरुष हृदय र समाजको कारण मदन धन कमाउन 'कि मरिछाड्यो ! कि गरिछाड्यो ! मर्दको इरादा भनेर मदन ल्हासा गएका हुन् । 'हे मेरी मुना ! नभन त्यसो, जूनमा फुलेकी ! फर्कन्छु फेरि म चाँडै भन्ने किन हो भुलेकी" (पृ. १) ? मदनले मुनालाई तिमी, तिम्रो, मेरी, प्यारी, फुलेकी, यौटी र लच्छिनकी शब्दमा सामान्य आदर र लैङ्गिक भेदको प्रयोग गरेको छ भने मुनाले मदनलाई हे मेरा प्राण, हे मेरा प्यारा, हे मेरा राम, हे मेरा कृष्ण भनी हिन्दू धर्मअनुसार श्रीमानलाई भगवानको अवतार मानी आदरार्थी भाषाको प्रयोग गरेकी छे । उता मदन ल्हासामा बस्न एक घरका भोटेसँग मितेरी सम्बन्ध कायम गरी त्यही घरमा छ, सात महिनासम्म बसी नयाँ सम्बन्ध र संस्कृति जोडेको छ । उनी छ सात महिनापछि समाज र सांस्कृतिका वैभवका प्रतीक दुई थैली सुन लिएर आमाको पाटी र धारा बनाउने धार्मिक कार्य पूरा गर्न तथा मुनालाई सुनको बाला लगाई दिन घर फर्किए पनि उनको सपना पूरा हुन सकेन । उनले ल्हासाको वर्णन उनले यसरी गरेको छ : "आकाश छुने पहाडजस्तो सुनबुट्टे तामाको, सुनको छाना, दरबार ठूलो त्यो दले लामाको" (पृ. ६) । दलाई लामा ल्हासाको पोटाला दरबारबाट शासन गर्ने तिब्बतका धार्मिक राजा थिए । उनकी रानी यति धेरै धनी थिइन्की : "दुधले न्वाउँथिन् भोटकी रानी, फूलमा सुत्दथिन्, हिमालको हिउँसँगमा

स्पर्धा छालाले गर्दथिन्, गुलाफसँग दाँजिनुपर्थो ऐनामा गाला रे ! एक राज्य किन्ने गलामा उनको रत्नको माला रे" (पृ. ७) । तिब्बती राजपरिवारकी रानी आर्थिक, सामाजिक तथा संस्कृतिक रूपले वैभवशाली र सम्पन्न थिइन् । बौद्धमार्गी समाज र सम्पादमा दुङ्गामा बुद्धका विभिन्न मूर्तिहरू कुदूने चलन छ जसलाई देख्दा मदनलाई अप्सरा कै लाग्छ । हस्तिहाडजस्तै सेता अनुहार, काला आँखा र नौनीजस्ता छालाको सौन्दर्य भएका भर्खरका भोटेनीले तत्कालीन ल्हासाको सामाजिक, संस्कृति, आर्थिक र भाषिक पक्ष सम्पन्न देखिन्छ । भोटे र शेर्पा जातिले लगाउने विशेषप्रकारका दोचा (जुत्ता) र भुत्ले टोपीले उक्त जातिको समाज र संस्कृतिको गाढा पहिचान दिएको छ ।

मुनामदनमा नायक र नायिका तथा आमा विचको सम्बन्ध वियोगान्तमा टुङ्ग्याइएको छ । यसमा वर्णित दुःखान्त कथा सामन्ती व्यवस्थाले नेपाली जातिको दुर्दशा गराएको सफल मर्मस्पर्शी र यथार्थ चित्रण रहेको छ । नेपालीहरूको आँशु र हाँसो, योग र वियोग, घात र प्रतिघात गर्ने समाजका प्रवृत्ति वर्तमान नेपाली समाजमा अझै निरन्तर रहेको छ । धन कमाउन वैदेशिक रोजगारीमा खाडी तथा अन्य देशमा जाने कतिपय युवा युवतीका घर परिवारमा मुनामदनको जै वियोगान्त र दुःखान्त अन्त्य हुने गरेको छ । मुनामदनको दुःखान्त कथाले समग्र नेपाली समाजलाई दुःखी तुल्याउने जीवन्त वियोगको कथा रहेको छ । प्रस्तुत खण्डकाव्यको समाज भाषिक अध्ययनमा भएको वियोगान्त अन्त्यले त्यो सामन्ती समाजव्यवस्थाप्रति अशेष घृण जगाएको छ ।

मुनामदनमा प्रयुक्त भाषा र संस्कृति

प्रस्तुत खण्डकाव्यमा आर्य र मङ्गोल समाजको वर्णन गरिएको छ । नेपाल आर्य र मङ्गोल संस्कृति र सभ्यताको सङ्गमस्थलको रूपमा रहेको अपूर्व समन्वय भएको बहुभाषिक तथा, बहुसांस्कृतिक

देश हो। नेपालका उत्तरी पहाडी भेगमा बस्ने शेर्पा, तामाङ, भोटे जातिको आफ्नै भाषा र संस्कृतिक रहेका छन् भने मध्य पहाडी तथा तराई क्षेत्रमा सनातन हिन्दू धर्म र आर्य भावनालाई आदर्श र आनन्द मान्ने ऋषिमुनि, साधु, सन्त क्षेत्री, ब्राह्मण विभिन्न व्यवसाय, आर्थिक अवस्था र जीवनशैली अपनाउने नेपाली भाषा तथा संस्कृति भएका समुदाय छन् (अर्याल, २०५७, पृ. १७८)।

भाषिक रूप र संस्कृतिको व्यक्तिगत अर्थ नभएर समुदायसँग रहेको हुन्छ (रोबर्ड, सन् १९६५, पृ. ५)।

भाषा र संस्कृतिको अध्ययन गर्दा नेपाली भाषिकाको धर्म र संस्कृतिभन्दा भोटबर्मेली परिवारका भाषिका र संस्कृति पूर्ण रूपमा भिन्न रहेको बुझ्न आवश्यक छ। कुनै पनि भाषाले सङ्केत गर्ने शाब्दिक अर्थ, संस्कृतिक अर्थ तथा व्याकरणिक संरचनाका दुवै रूपमा पाइने भिन्नताको अध्ययनलाई भाषिक तथा संस्कृतिक अध्ययन भनिन्छ (बोअस, सन् १९११)। मुनामदनमा प्रयुक्त भाषाका आधारमा हिन्दू तथा बौद्ध समाज र संस्कृतिको अध्ययन गरिएको छ। जस्तै :

समाज	संस्कृति र भाषा	संस्कृति
बुद्ध धर्मको अनुयायी	ॐ मणिपद्मे हूँ । ॐ मणिपद्मे हूँ ।	संस्कृति
नछोडी जानोस् हे मेरा प्राण	हिन्दू संस्कार अनुरूप पतिलाई प्राण मान्ने संस्कृति	संस्कृति
हिन्दू देवदेवी र धार्मिक कार्य	इन्द्र, राधाकृष्ण, पाटी, धारा,	संस्कृति
बुद्ध धर्मसँग सम्बन्धित	गुम्बा, झुमा भोटेको गुरु (लामा)	संस्कृति
हिन्दू धर्मका पवित्र मन्दिर ।	हे पशुपति, हे गुह्येश्वरी,	संस्कृति

मुनामदन खण्डकाव्यमा नेपालको सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक र संस्कृतिक मूल्यबोध संयोजित रहेको छ। देवकोटाद्वारा ल्हासा बौद्ध धार्मिक तथा संस्कृतिमा विश्वमा नै सम्पन्न भएको वर्णन गरिएको छ भने नेपाल पनि धार्मिक तथा संस्कृतिक रूपमा ल्हासाभन्दा कम नरहेको उल्लेख गरिएको छ। खण्डकाव्यमा प्रकृतिक, ईश्वर र मानवताको त्रिकोणात्मक अन्तर सम्बन्ध देखाइएको छ। जस्तै : पहाड, हिमाल, खोलानाला, वन जङ्गल हिंस्रक जङ्गली जनावर प्राकृतिक हुन् भने ल्हासाका बुद्धका ठुलाठुला सुनौला स्तुपा र गुम्बाहरू तथा नेपालका पशुपतिनाथ र गुह्येश्वरी मन्दिर ईश्वरका प्रतीक हुन्। गुम्बा वा स्तुपा वरिपरी ॐ मणिपद्मे ! ॐ मणिपद्मे ! भन्दै १०८ वटा माला जब्दै घुम्ने लामा र बौद्ध भिक्षुहरू बुद्ध धर्मका अनुयायी लामा (धर्म गुरु) र झुमा महिलाहरूले कपाल खौरिने र रातो बख्खु लगाउने सामाजिक तथा संस्कृतिक बौद्ध धर्मका परम्परालाई ज्याउरे लोकलयका भाषिक माध्यमद्वारा वर्णन गरिएको छ। हिन्दू धर्म

र संस्कार अनुरूप नेपाली हिन्दू नारीले आफ्ना पतिलाई प्राणभन्दा प्यारो मान्ने संस्कृतिक परम्परा रहेको छ। 'नछोडी जानोस् हे मेरा प्राण' हे मेरा कृष्ण, भन्दै मुनाले सम्बोधन गरी भगवान रूपी श्रीमानलाई ल्हासा नजान जाने नै भए आफूलाई पनि सँगै लैजान अनुरोध गरेकी छे। यहाँ इन्द्र, राधाकृष्ण, हे नागकन्या भनी सम्बोधन गरिएको नामहरू हिन्दू धर्मका अनुयायीहरू तथा समाजका पवित्र भगवानका रूप हुन्। मदनकी आमाले पाटी र धारा बनाउने इच्छा राख्नु हिन्दू धार्मिक तथा सांस्कृतिक कार्य हुन्। हिन्दू धार्मिक समाज र संस्कृतिमा पाटी र धारा बनाउनु तथा दान दक्षिणा दिनु पवित्र धार्मिक तथा संस्कृतिक कार्य मानिन्छ। हिन्दू धर्म र संस्कारअनुसार दुःखको बखत ईश्वर सम्झी हे पशुपति, हे गुह्येश्वरी माता भनी प्रार्थना गर्ने धार्मिक तथा संस्कृति परम्परालाई भाषाद्वारा वर्णन गरिएको छ। यिनमा हिन्दू धर्मावलम्बिहरूको धार्मिक तथा संस्कृतिक मान्यता र विश्वास रहेका छन्। पशुपतिनाथ हिन्दूहरूका पवित्र आराध्यदेव

मन्दिर मानिन्छ भने गुह्येश्वरी सतीदेवीको अङ्ग पतन भएको पवित्र धार्मिक स्थान हो । मानिसका धार्मिक र संस्कृति तथा भाषा भिन्नभिन्न समुदायको भिन्न हुन सक्छन् । त्यसैले मानिसले प्रयोग गर्ने भाषा तथा संस्कृतिक परम्परागत रूपमा व्यक्तिगत नभएर समुदायिक र साझा हुन्छन् । हिन्दू धर्मलम्बी र बौद्ध धर्मलम्बीका आआफ्नै धर्म र संस्कृति तथा भाषामा भिन्नता भए तापनि मानवतावादी आदर्श र धार्मिक दृष्टिले बुढो च्याङ्बाले विरामी मदनको स्याहार सुसार गरेका छन् । प्रस्तुत खण्डकाव्यमा भाषिक तथा संस्कृति भिन्नता भएका भोटेले मदनको स्याहार गरी निको पार्नु मानवीय आदर्श र भातृत्वको उत्कृष्ट रूप हुन् । यी लहासा र नेपाली समाज तथा संस्कृतिक परम्पराका उत्कृष्ट नमुना हुन् । मुनामदनमा देवकोटाले मानवीय स्वतन्त्रता, समानता र भातृत्वको बोधलाई आत्मसात् गर्दै ज्याउरे लोकलयका माध्यमबाट लहासा र नेपालका भाषिक तथा संस्कृतिक महिमाको भरपुर वर्णन गरिएको छ ।

निष्कर्ष

प्रस्तुत आलेखमा समाज र भाषा तथा भाषा र संस्कृतिको अध्ययन गरिएको छ । भाषिक अध्ययनको सन्दर्भ एवम् सम्बन्ध समाज र भाषा तथा भाषा र संस्कृतिसँग रहेको हुन्छ । मानिसले संसारप्रतिको ज्ञानलाई भाषाद्वारा निर्धारण गर्दछ । यसलाई भाषिक सापेक्षतावाद भनिन्छ । यसै आधारमा मुनामदनमा प्रयुक्त पात्रहरूले प्रयोग गर्ने भाषिक पक्षका आधार खण्डकाव्यको समाज भाषिक अध्ययन गरिएको छ । मदन घरको ऋण तिर्न, मुनालाई सुनका बला दिन र आमाको पाटी र धारा बनाउने इच्छा पुरा गर्न सामाजिक तथा सांस्कृतिक दायित्व पुरा गर्न लहासा गएको छ । यसबाट लहासा र नेपाली समाज बिच व्यापारी सम्बन्ध मात्र नभएर सामाजिक तथा सांस्कृतिक सम्बन्ध सुमधुर रहेको देखिन्छ । लहासाका ठुलाठुला बौद्ध स्तुपा र नेपालका पशुपतिनाथ र गुह्येश्वरीको

मन्दिर दुई देश बिचका धार्मिक तथा सांस्कृतिका पहिचान हुन् । मदनले तिब्बती लामासँग मीत लगाउनले नेपाल र लहासा बिचको सामाजिक तथा मानवीय सम्बन्ध प्रगाढ भएको छ । मदनलाई भोटेले स्याहार गरी निको पार्नु उच्च मानवीय तथा सामाजिक संस्कारका नमुना हुन् । उनलाई व्यापारी साथीसँगिले समेत बाटामा छोडेर हिँड्नु तथा यता गुन्डाले नैनी मार्फत मुनालाई मदन मरेको चिठी पठाएर विहे गर्ने प्रस्ताव राख्नु सहरी समाजमा देखिने विकृत मनोविज्ञानका उदाहरण हुन् । मदन घर फर्किदा मुनाको मृत्यु हुनु, छोराको अनुहार हेर्न बसेकी बुढी आमा पनि परमधाम हुनु र अन्त्यमा मनरोगी भई मदनको देहावसान हुनमा समाजका प्रभाव र प्रवृत्तिले जिम्मेवार भूमिका खेलेको छ ।

सन्दर्भ सूची

- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०५६), *सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान*, काठमाडौँ : रत्न पुस्तक भण्डार ।
- अर्याल, दुर्गाप्रसाद (२०५७), *निबन्धकार देवकोटाका दार्शनिक चिन्तन*, काठमाडौँ : उदय बुक्स प्रा.लि. ।
- गिगलिओली, पी. सम्पा (सन् २०७४), *ल्याङ्ग्युएज एन्ड सोसियल कन्टेक्स*, पेङ्ग्युइन् ।
- ट्रिगिल, पी. (सन् १९७४), *सोसियोलिङ्गिस्टिक्स : एन इन्ट्रोडक्सन*, पेन्ग्युइन् बुक्स ।
- त्रिपाठी, वासुदेव र अन्य (२०५४), *नेपाली कविता भाग चार* (तेस्रो संस्क.), ललितपुर: साझा प्रकाशन ।
- देवकोटा, लक्ष्मीप्रसाद (२०७४), *मुनामदन* (अटठाइसौँ संस्क.), ललितपुर : साझा प्रकाशन ।
- नेपाल, शैलेन्द्रप्रकाश (२०६६), 'सम्पादकीय', *मुनामदन समालोचना*, (पृ. १३-१४), काठमाडौँ : महाकवि देवकोटा शताब्दी महोत्सव ।

- बन्धु, चूडामणि (२०५९), 'महाकवि देवकोटा र उनको युग', घटराज भट्टराई (सम्पा) नेपाली स्नातकोत्तर समालोचना, काठमाडौं : पैरवी बुक्स एन्ड स्टेसनरी सेन्टर ।
- बन्धु, चूडामणि (२०७३), *भाषाविज्ञान* (नवौं संस्क.), ललितपुर : साक्षा प्रकाशन ।
- बोअस, फ्रान्ज (सन् १९११), *ह्याण्डबुक्स अफ अमेरिकन इण्डियन ल्याङ्ग्युएज*, वासिङ्गटन डिसी : स्मिथसोनियन इन्स्टिच्युट ।
- भट्टराई, घटराज (सम्पा.), (२०५९), *नेपाली स्नातकोत्तर समालोचना, सुकृतिसिन्धुको मूल्याङ्कन पक्ष विपक्ष र सत्यको खोजीमा*, काठमाडौं : पैरवी बुक्स एन्ड स्टेसनरी सेन्टर ।
- भण्डारी, पारसमणि र पौडेल, माधवप्रसाद (२०६१), *साहित्यशास्त्र र नेपाली समालोचना*, कीर्तिपुर : क्षितिज प्रकाशन ।
- यादव, योगेन्द्रप्रसाद र रेग्मी, भीमनारायण (२०५८), *भाषाविज्ञान*, काठमाडौं : न्यु हिरा बुक्स इन्टरप्राइजेज ।
- युले, जर्ज (२००६), *द स्टडी अफ ल्याङ्ग्युएज, थर्ड इडिसन*, इन्डियन : क्याम्ब्रिज युनिभर्सिटी प्रेस ।
- न्युनान, डेभिड (२०१०), *रिसर्च म्याथोड इन ल्याङ्ग्युएज लर्निङ्ग*, फस्ट साउथ एसियन इडिसन इण्डीया : क्याम्ब्रिज युनिभर्सिटी ।
- रोबर्ड, ल्याडो (१९६५), *ल्याङ्ग्युएज टेस्टिङ* (फोर्थ इम्प्रेसन), लण्डन : लङ्म्यान्स ग्रिन एन्ड कम्पनी लिमिटेड ।
- लयोन्स, जोहन (सन् १९८१), *ल्याङ्ग्युएज एन्ड लिङ्ग्विस्टिक्स*, लण्डन : क्याम्ब्रिज युनिभर्सिटी प्रेस ।
- वार्डहाउ, रोनाल्ड (सन् २००६), *एन् इन्ट्रडक्सन टु सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स*, (फिफ्थ इडिसन), युके : ब्यालेक्सवेल पब्लिकेसन ।
- शर्मा, देवेन्द्रनाथ र शर्मा, दीप्ति (२०१३), *भाषाविज्ञान की भूमिका*, नयाँ दिल्ली : राधाकृष्ण प्रकाशन प्राइभेट लिमिटेड ।
- शर्मा, मोहनराज र लुइटेल, खगेन्द्र (२०६८), *नेपाली गद्य र भाषासाहित्य*, काठमाडौं : नवीन प्रकाशन भोटाहिटी ।
- श्रीवास्तव, रवीन्द्रनाथ (सन् २००४), *भाषाविज्ञान सैद्धान्तिक चिन्तन*, दिल्ली : राधाकृष्ण प्रकाशन ।
- श्रेष्ठ, ईश्वरकुमार (२०५४), *पूर्वीय एवम् पाश्चात्य साहित्य-समालोच : प्रमुख मान्यता, वाद र प्रणाली* (द्वितीय संस्क.), ललितपुर : साक्षा प्रकाशन ।
- ह्याम्स, डी. एच. (सन् १९७४), *फन्डेसन अफ सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स : एन इथ्योग्राफिक एप्रोच*, फिलाडेल्फिया : युनिभर्सिटी अफ पेन्स्यलभानीय प्रेस ।
- हर्डसन, आर. ए. (१९८०), *सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स*, क्याम्ब्रिज : क्याम्ब्रिज युनिभर्सिटी ।